

- **שם המחקר:** הזכות להורות של אנשים עם מוגבלויות נפשיות ושכליות- התפתחותיות: תפיסה חלופית של 'הורות' כאמצעי לקידום זכויות
- **שנה :** 2019
- **סוג מחקר :** תזה
- **מס' קטלוגי :** 639
- **שמות החוקרים:** רוני רוטלר בהנחיית: פרופ' גדעון ספיר
- **רשות המחקר:** הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן

תקציר מנהלים

מחקר זה נערך בסיוע מענק מקרן שלם.

תמצית

ההורות מהווה, בדרך כלל, חלק נכבד מחייו של האדם הבוגר, וכפועל יוצא מכך, זכותם של אנשים עם מוגבלויות להקמת משפחה בשוויון עם אחרים מעוגנת באמנה הבינלאומית בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות. אולם, בחינת החקיקה והמדיניות החלה בישראל בתחום ההורות ובתחום המוגבלות משקפת גישה הפוכה, אשר מגבילה ומונעת הורות של אנשים עם מוגבלויות, ובפרט מוגבלויות שכליות-התפתחותיות ונפשיות. מחקר זה בוחן את הסיבות לפער, הנעוצות הן באפיוניה המיוחדים של ההורות והן בדרך בה היא נתפסת על ידי רשויות השלטון, ומציע לאמץ תפיסה חלופית של הורות, המתמקדת לא רק בהורות כתפקיד ("הגישה התפקידית-בלעדית") אלא גם בהורות כהתפתחות אישית וכמערכת יחסים ("הגישה התהליכית-יחסית"). בתפיסה חלופית זו קיים פוטנציאל לגשר על הפער בין האידאל התיאורטי של שוויון הזכויות לבין חתירה לשוויון זכויות בתחום ההורות בפועל. ברוח הגישה האוניברסלית למוגבלות, אימוץ התפיסה החלופית ייטיב לא רק עם הורים עם מוגבלות אלא גם עם הורים ללא מוגבלות, שכן רובם ככולם חווים קשיים קבועים או זמניים בתפקודם בשלביה השונים של ההורות.

תקציר

ההורות מהווה, בדרך כלל, נדבך מרכזי בחייו הבוגרים של הפרט, בשיקוליו הכלכליים קצרי וארוכי הטווח, ובהשתייכותו המשפחתית, החברתית והקהילתית לאורך כל חייו הבוגרים ובעת זקנתו. על פי רוב מאופיינת ההורות בפרטיות ובמימוש של אוטונומיה, והשאלה העולה היא של בחירה ולא של תביעת זכויות. מהותה ה"זכותית" של ההורות מתעוררת כשנדרש סיוע מדינתי במימושה או באי שלילתה. או אז הופך המרחב האינטימי לציבורי, ומתבקשים כללים ברורים. ככלל תחום, גם בתחום ההורות והמשפחה, מנהלים המשפט והחברה יחסי גומלין. המשפט משקף את הערכים המקובלים בתחום המשפחה, ובה בעת מעצב את התפיסה החברתית ביחס לדרכים ליצירת משפחה ולהגדרת קשרים משפחתיים בין פרטים. בישראל, מהווים התא המשפחתי ועידוד הילודה ערכים חברתיים מקובלים, וככאלה הם מקודמים, בדרך כלל, גם באמצעים משפטיים. לצד זאת, הורות של אנשים עם מוגבלויות אינה זוכה לאותה קבלה חברתית, באופן המשליך על אי-קידומה גם באמצעים משפטיים. אנשים עם מוגבלויות (פיזיות, חושיות, נפשיות ושכליות) חווים קשיים בכל תחומי החיים. קשיים אלה מתבטאים, בין היתר, בחוסר נגישות פיזית ונגישות לשירותים, במצב סוציו-אקונומי נמוך, ובשיעורים נמוכים של השתתפות בתעסוקה והשכלה גבוהה. החשיבה התיאורטית העכשווית מייחסת את הקשיים לא רק למוגבלות האורגנית אלא גם לדפוסים

חברתיים המתבטאים באפליה, הדרה, והפרדה של אנשים עם מוגבלויות, וקוראת, לכן, לסיוע לאנשים עם מוגבלויות, ולפעולות אקטיביות של התאמת הסביבה על מנת שיוכלו להשתתף ולהשתלב באופן שוויוני. אחד התחומים בהם חווים אנשים עם מוגבלויות קשיים הוא תחום הקמת המשפחה בכלל, והורות בפרט, הן בהבאת ילדים לעולם והן בגידולם. את הקשיים אותם חווים אנשים עם מוגבלויות פיזיות וחושיות ניתן לאפיין כטכניים וכלכליים בעיקרם, ומשכך הסיוע לו הם נדרשים נושא בדרך כלל אופי טכני. לעומת זאת, הקשיים אותם חווים אנשים עם מוגבלויות שכליות ונפשיות נוגעים פעמים רבות לשורשיה המהותיים של ההורות. קיומם של קשיים אלו מעורר שאלות לגבי מסוגלותם ההורית ולגבי יכולתם לספק לילדיהם צרכים רגשים והתפתחותיים בסיסיים הכרוכים באחריות ודאגה לילד ולגידולו, כגון תכנון סדר יום וסדר חיים, העדפת צרכי הילד על פני צרכי ההורה, יציבות בהתנהגות, מרחב להתפתחות אוטונומית, הענקת והקניית צרכים וערכים תרבותיים, חינוך תוך הצבת גבולות, ומסוגלות לטפל בחסכים אצל הילד עצמו. קשיים אלה נובעים הן מהמוגבלות עצמה והן מנסיבות נוספות הנלוות לא פעם למוגבלות, כגון מצב סוציו-אקונומי נמוך. בנוסף, מועצמים הקשיים בשל חוסר בשירותים סוציאליים המתאימים לצרכיהם של הורים עם מוגבלויות נפשיות ושכליות, ורתיעה של ההורים מפנייה לעזרה, מחשש להתערבות של הרשויות ביחסי המשפחה ולהפרדתם מילדיהם. חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, תשנ"ח – 1998 והאמנה הבינלאומית בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות, אשר נחתמה ואושרה על ידי ישראל, מעגנים את מחויבותה של המדינה לקדם שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות. בעוד חוק השוויון אינו מזכיר את תחום המשפחה וההורות, האמנה מייחדת לתחום זה לפיו על המדינה לקדם את זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות גם בתחום ההורות, לרבות אי אפלייתם לרעה ומתן ההתאמות והסיוע הנדרשים להם להביא ילדים לעולם ולגדלם. על אף שמדינת ישראל חתמה ואישרה את האמנה, ועל אף שמדובר במדינה המעודדת ומקדמת זוגיות וילודה, לא קיימת בישראל מדיניות מוצהרת בשאלת ההורות של אנשים עם מוגבלויות. כפועל יוצא מכך לא קיימים, כמעט בכלל, שירותים מיוחדים, מחקר, או תקציבים המיועדים לתחום זה. יתר על כן, בפועל, המדינה נוקטת מדיניות שלילית כלפי הורים עם מוגבלויות, המגבילה הורות של אנשים עם מוגבלויות בכלל, ואנשים עם מוגבלויות שכליות ונפשיות בפרט: אנשים עם מוגבלות נפשיות ושכליות נתקלים בהגבלות מוסדיות ורפואיות על הבאת ילדים לעולם, כגון הסדרי מגורים שאינם מאפשרים קיום יחסים זוגיים ויחסי משפחה, מתן אמצעי מניעה באופן שגרתי וללא התייחסות מספקת לרצונם, והתניית קבלת טיפולי פוריות במבחנים קוגניטיביים ופסיכולוגיים. הם חווים יחס שלילי בהליכי משמורת, המתבטא בין היתר באפליית ההורה עם המוגבלות במסגרת סכסוכי גירושין, ובכך ששיעור גבוה יחסית של ילדים להורים עם מוגבלויות מוצאים מהבית. בנוסף, הם נתקלים בקשיי גישה לשירותי רפואה ורווחה, בשל אי התאמתם של שירותים אלה ואי הכשרתם של נותני השירותים בנוגע לצרכים המיוחדים הנלווים לא פעם למוגבלות. לא ניתן להתעלם, כמובן, מהקשיים המהותיים שמציבה המוגבלות הנפשית או השכלית בפני ההורות ומהדאגה לשלומם של הילדים. עם זאת, בהינתן חוק השוויון והאמנה, ובעיקר סעיף 23 לאמנה, קשה מאוד ליישב את הפער העצום שבין עקרונותיהם לבין המדיניות בפועל.

שיטת המחקר

מחקר זה בוחן את הגורמים לפער שבין העקרונות לבין המדיניות בפועל על מנת למצוא הסבר לכך שמדינת ישראל, אשר פועלת לקדם, באופן משמעותי, זכויות של אנשים עם מוגבלויות בתחומים רבים (כגון תעסוקה, השכלה גבוהה, נגישות וכשרות משפטית) נמנעת מלעשות זאת ביחס לזכות להורות. הטענה שהסיבה לפער נעוצה בדפוסי החשיבה המקובלים ביחס למושג 'הורות' (לרבות הגדרת טובת וזכויות ילדים) באופן היוצר מתח עד כדי התנגשות בין הורות ומוגבלות. כפועל יוצא, אנשים עם מוגבלות (ובעיקר שכלית ונפשית) נתפסים כבלתי כשירים להורות, וההורות

נתפסת כזכות השונה מהותית מזכויות אחרות של אנשים עם מוגבלויות, ו אשר חשיבות קידומה מוטלת בספק. התוצאות החברתיות והמשפטיות של תפיסות אלה הן יחס מניעתי ושלילי כלפי הורים עם מוגבלויות, ובפרט מוגבלויות שכליות ונפשיות.

ניתוח סקירת ספרות בהם נפרשו הקשיים המגוונים העומדים בפני הורים עם מוגבלויות בישראל ובעולם, ורוחב היקפה של תופעת ההורות בקרב אנשים עם מוגבלויות בישראל. כן הוסבר ייחודה של סוגיית ההורות של אנשים עם מוגבלויות נפשיות ושכליות, שכן בשל מאפייניהן הן נחשבות כמשפיעות לרעה על התפקוד ההורי המקובל, יותר ממוגבלויות אחרות. בהמשך, נסקרו אפיוני המוגבלויות הללו כמו גם אפיוני הורותם של אנשים עם מוגבלויות שכליות ונפשיות, הגישות המקצועיות-טיפוליות כלפי הורים עם מוגבלויות אלה, ויחסו של המשפט אליהם.

מן הדברים עלה כי הקשיים העומדים בפני הורים עם מוגבלויות, ובעיקר מוגבלויות שכליות ונפשיות, באים לידי ביטוי במספר מישורים: המישור הראשון הוא הממשק שבין מאפייני המוגבלות לבין תפקודים הוריים (בין בהבאת ילדים לעולם ובין בגידולם) אשר מעלה פעמים רבות בעיות וקשיים מהותיים – פיזיים ופסיכולוגיים. המישור השני הוא הקשר שבין מוגבלויות שכליות ונפשיות לבין גורמים נוספים (כגון עוני וחוסר תמיכה משפחתית) גורמים אשר מקשים כשלעצמם על התפקוד ההורי. המישור השלישי הוא הקשר שבין הסביבה והחברה לבין המוגבלות כמעצם את קשיי ההורות. במישור זה, באים הקשיים לידי ביטוי הן בסטיגמה המופנית כלפי הורים עם מוגבלויות שכליות ונפשיות, הן במניעה – בדרכים כאלה ואחרות - של יחסי זוגיות והורות, והן בחוסר סיוע ומשאבים המוקצים להורות של אנשים עם מוגבלויות אלה. אחד הביטויים המובהקים של הקושי היא הדרך השלילית שבה נתפסת הורות של אנשים עם מוגבלויות נפשיות ושכליות במערכת המשפט. כתוצאה מכך, משקפות ההחלטות השיפוטיות בתחום זה תפיסה של קשר שלילי, ישיר או עקיף, בין המוגבלות והשלכותיה לבין התפקוד ההורי והמסוגלות ההורית, ומשכך הסיכוי להתערבות משפטית ביחסי הורים וילדים הוא גבוה. לצד כל אלה תוארו ממצאים המצביעים על חשיבות ההורות בחייהם של אנשים עם מוגבלויות נפשיות ושכליות, ועל התרומה הפוטנציאלית המשמעותית של סיוע מקצועי ממוקד והשלכתו החיובית על רווחת ההורים והילדים.

במישור המדיניות מצב זה מעמיד, לכאורה, את המדינה בפני שתי אפשרויות חלופיות: האחת, הכרה בקשיים כסיבה שלא לתמוך בהורות (או הורות פוטנציאלית) של אנשים עם מוגבלויות ולהגביל באופן מפורש את זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות נפשיות ושכליות בתחום ההורות. החלופה השניה היא התייחסות לקשיים אלה באמצעות מדיניות המאפשרת הורות של אנשים עם מוגבלויות החפצים בה, תוך יצירת התנאים המתאימים לכך, כפי שנעשה בתחומי חיים אחרים של אנשים עם מוגבלויות (כגון תעסוקה, חינוך, השכלה גבוהה, כשרות משפטית, ונגישות).

לאחר מכן בחינה של קיומה ואפיוניה של המדיניות בתחום הורותם של אנשים עם מוגבלויות בישראל. לאחר מכן תאור ההסדרים המשפטיים בישראל, הן בנוגע למוגבלות שכלית ונפשית והן בנוגע להורות, באמצעות סקירת כל החוקים, התקנות והנהלים המתייחסים לאנשים עם מוגבלות שכלית ונפשית, וכל החוקים, התקנות והנהלים המתייחסים להורות, וכן פסקי דין שפורסמו בתחום זה. באמצעות ניתוח תוכנם של מסמכים אלה אראה, כי על אף שלא קיימת מדיניות מפורשת השוללת הורות של אנשים עם מוגבלות שכלית ונפשית, הלכה למעשה נוקטות רשויות המדינה (המחוקק, הרשות המבצעת ובתי המשפט) בדרך של שלילה והגבלה של הורות והורות פוטנציאלית של אנשים אלה. זאת בניגוד למדיניות חברתית ומשפטית המעודדת אנשים עם מוגבלויות לקחת חלק שוויוני בתחומי חיים אחרים.

לאחר מכן הצגה של שני דברי החקיקה המובהקים בתחום זכויות אנשים עם מוגבלויות בישראל: חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות והאמנה הבינלאומית בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות. אבחן את הדרך שבה הם

מתייחסים לתחום המשפחה וההורות, ואת השפעתם, וליתר דיוק, אי-השפעתם, על המדיניות בישראל בתחום זה, וזאת באמצעות ניתוח תוכנם של המסמכים ובדיקת יישומם על ידי רשויות השלטון באמצעות פסקי דין, חקיקה, נהלים, והתנהלות בשטח.

מסקנות ודיון

מחקר זה טען כי ניתן לאמץ תפיסה חלופית בנוגע להורות: התפיסה התהליכית-יחסית. תפיסה זו המבוססת על "המודל המשולש להורות" קוראת להרחבת ההתייחסות להורות, מעבר לתפקיד, תוך הכרה בחשיבותה של ההורות לפרט ולחברה; על הכרה בכך שהגדרתה הבלעדית של הורות סותרת עקרונות של שוויון זכויות ושל התאמות, וכי למעשה לא קיימת, באמת, בלעדיות הורית; על חשיבות ההכרה בזכות להורות כזכות חיובית תוך יצירת תוכן קונקרטי של סיוע להורים; ועל תפיסה שונה של זכויות הילד וטובתו, המתמקדת במימוש זכויותיהם של ילדים תוך מתן דגש לפן המשפחתי ולשימור היחסים המשפחתיים, בין השאר על ידי מימוש זכויות חברתיות של הורים, והכרה ביחסי משפחה מורכבים וגמישים יותר מאלה הקיימים היום.

תפיסה זו אינה מתמקדת רק בתפקיד ההורי (הדורש ביצוע מטלות טיפוליות ותפקוד הורי הנחשב כ"נורמלי") אלא מכירה ביתרונות שמעניקה ההורות לאדם עם מוגבלות ולחברה, כגון סטטוס חברתי, שייכות לקהילה, ובטחון בהמשך היחסים לאורך השנים, ומשכך לא תופסת את ההורות רק כהעמקה והרחבה של הבעיה התפקודית הנובעת מהמוגבלות אלא כבעלת ערך וראויה לקידום בפני עצמה.

התפיסה נושאת אופי אוניברסלי ומכירה בכך שהורים עם ובלי מוגבלויות אינם מגדלים את ילדיהם באופן בלעדי ועצמאי, וזקוקים לסיוע בגידול ילדיהם בנסיבות ובזמנים שונים, ומשכך אין סיבה למנוע את הסיוע וההתאמות מהורים עם מוגבלויות דווקא. היא מעניקה חשיבות לזכות הבחירה של אדם עם מוגבלות להיות או שלא להיות הורה, בהתאם לעקרונות הבסיסיים של חוק השוויון והאמנה הבינלאומית, באופן שאינו גורם ל"פחות" של הזכות להורות לעומת זכויות אחרות. בהתאם לתפיסה זו, גם סוג ועוצמת המוגבלות אינם צריכים להשפיע על מהות הדיון התיאורטי בזכות להורות, אלא על הדרך והאמצעים לשימור הקשר המשפחתי בין ההורה וילדו, היינו סוג והיקף הסיוע שיינתן להורה על מנת לקיים את תפקידיו ולשמר את הקשר ההורי.

התפיסה החלופית יכולה לבסס הכרה בחשיבות ההורות של אנשים עם מוגבלויות הבוחרים להיות הורים, ולהעניק לגיטימציה להתאמות וסיוע להורים עם מוגבלויות, לרבות התאמות חדשניות, כגון סיוע מוגבר, והכרה פורמלית באנשים נוספים המטפלים בילד, מבלי לפגוע בסטטוס של ההורים הטבעיים. אימוצה של התפיסה התהליכית-יחסית במישור החברתי, מוסרי ופוליטי אמורה לסלול את הדרך גם לשינוי משפטי בעל היבטים פרקטיים, אשר יצמצם את הפער שבין עקרונות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות בתחום ההורות, לבין המדיניות הקיימת היום.

מעל ומעבר לכך, אימוץ התפיסה התהליכית-יחסית יועיל לא רק להורים עם מוגבלויות כי אם לכלל ההורים. זאת הן בהתאם לגישה האוניברסלית למוגבלות, וההכרה בקשיים בהם נתקלים רובם המכריע של ההורים במהלך הורותם, והן מאחר והיא מבוססת על ראייה רחבה ושלמה יותר של ההורות, מעבר לתפקיד. ראייה זו תואמת את הכתיבה הביקורתית בתחום המשפחה, כתיבה אשר העלתה את הקשיים שבהתמקדות בזכות השלילית להורות, כמו גם את הקשיים שבהתמקדות בזכויות וטובת הילד תוך התעלמות מהקשר המשפחתי.

אימוצה של התפיסה התהליכית-יחסית, המבוססת על הורות לילד שכבר נולד, תשפיע גם על ההורות הפוטנציאלית לילדים שטרם נולדו. שכן, ככל שיאומצו הרעיונות שבבסיסה (ובעיקר – חשיבותה האינהרנטית והבלתי תלויה של ההורות כהתפתחות אישית וכמערכת יחסים), הרי שהם יילקחו בחשבון בעת הדיון בזכותם של אנשים להפוך להורים בהקשרים השונים שפורטו במהלך המחקר, כגון בהליכים הקשורים לפריון, אימוץ, ומניעת הורות מוסדית.

בשנים האחרונות ניתן לראות ניצני הבנה כי תחום המשפחה אמור להיכלל בגוף זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות. דוגמא לכך ניתן לראות בהכללת התחום כאחד מהתחומים אותם מקדמת נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, החל מסוף שנת 2017, וכן בתוכניות "פיילוט" של ארגוני המגזר השלישי והממשלה ובנסיון להתחיל ולאסוף ידע בנוגע לאפקטיביות של תוכניות אלה ולפתח שירותים מתאימים. ניצנים אלה מפחים תקווה כי היום, 21 שנה לאחר חקיקתו של חוק השוויון, ו-13 שנים לאחר השלמת כתיבתה של האמנה הבינלאומית, תתחיל המדינה להתייחס באופן גלוי לאתגרים שמציבה בפניה הורותם של אנשים עם מוגבלויות ולפעל הקיים בין עקרונות שוויון הזכויות לבין המדיניות בפועל. הבנת הסיבות לפער, הנעוצות בניגוד התפיסתי שבין 'הורות' ל'מוגבלות', ונכונות לאמץ תפיסות חלופיות, יהוו צעד ראשון והכרחי בקידום זכותם של אנשים עם מוגבלויות להורות בשוויון עם אחרים.

המלצות למחקרי המשך

אחת השאיפות המרכזיות של החוקרת הייתה לפתח כלים תיאורטיים-משפטיים עבור חוקרים מתחום מדעי החברה. משכך, מחקרי המשך פוטנציאליים הם אלה שיבחנו באופן אמפירי היבטי הורות של אנשים עם מוגבלויות מזוויות שונות (ההורים עצמם, ילדיהם, סבים, עובדים סוציאליים וכדומה) תוך שימת לב להצעת החוקרת לשינוי תפיסתי ומעבר מגישה תפקידית-בלעדית לגישה תהליכית-יחסית ביחס להורות.

מחקר המשך פוטנציאלי נוסף הוא זה שיבחן לעומק את החיבור שבין זכויותיהם המשפטיות של אנשים עם מוגבלויות בתחום ההורות לבין היבטים של טיפול. הגישה החברתית למוגבלות, גישה הקשורה הדוקות לפיתוח זכויות בתחום המוגבלות, מבוססת במידה רבה על הפחתת חשיבות הטיפול ואנשי המקצוע הטיפולי בחייהם של אנשים עם מוגבלויות. עם זאת, בתחום ההורות וזכויות ההורות נראה כי יש לטיפול, להיבטים טיפוליים, ולאנשי המקצועות הטיפוליים, מקום משמעותי וחשוב דווקא בקידום הזכויות. משכך מוצע להמשיך ולחקור לעומק את החיבור בין שני תחומים אלה – זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות והיבטים טיפוליים, בין השאר במסגרת הדיסציפלינה של "תורת המשפט הטיפולי" (Therapeutic Jurisprudence).

- [לפריט המלא](#)
- [למאגר המחקרים של קרן שלם](#)
- [למאגר כלי המחקר של קרן שלם](#)